

IKKI TILLI O‘QUV LUG‘ATLARDA LEKSIK-SEMANTIK
MUNOSABATLAR TALQINI

Nashirova Shaxnoza Buriyevna

PhD Associate Professor, Karshi State University

Annotatsiya. Maqolada inglizcha–o‘zbekcha va o‘zbekcha–inglizcha ikki tilli o‘quv lug‘atlarida leksik-semantik munosabatlarning talqini ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda learner-oriented lexicography va zamonaviy leksikografiya nazariyalari asosida lug‘at maqolalarining mikrostrukturasi, sinonimiya, antonimiya, hiponimiya va boshqa semantik aloqalar yoritiladi. Tadqiqot natijalari ko‘rsatdiki, lug‘atlarda leksik-semantik munosabatlarning aksariyati yetarli darajada ochib berilmagan, bu esa til o‘rganuvchilarda semantik interferensiyaga olib keladi. Maqolada aniqlangan muammolar asosida ilmiy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: ikki tilli lug‘at, leksik-semantik munosabatlar, sinonimiya, antonimiya, hiponimiya, hiperonimiya, meronimiya, semantik tahlil, definitsion izoh, fonetik belgilash.

So‘nggi yillarda ikki tilli o‘quv lug‘atlar til o‘rganish jarayonida faqat tarjima vositasi sifatida emas, balki semantik kompetensiyani shakllantirishda ham muhim vosita sifatida qaralmoqda (Svensén, 2009). Ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi fonetik, morfologik va semantik farqlar learner’s dictionary yondashuvini talab qiladi, chunki leksik birliklarning semantik tafovutini o‘quvchi uchun aniq aks ettirish muhimdir (Bergenholtz & Tarp, 1995).

Leksik-semantik munosabatlar — sinonimiya, antonimiya, hiponimiya, hiperonimiya, meronimiya va boshqa kategoriyalarni o‘z ichiga oladi. Bu munosabatlar ikki tilli lug‘atlarda to‘liq va aniq talqin qilinmasa, til o‘rganayotgan foydalanuvchida chalkashlik yuzaga keladi (Hartmann & James, 2002).

Maqolaning maqsadi ikki tilli lug‘atlarda leksik-semantik munosabatlarni ilmiy asosda tahlil qilish va ularni samarali talqin qilish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot materiali va metodologiyasi

Tadqiqot materiali sifatida 2010–2023 yillarda nashr etilgan 6 ta inglizcha–o‘zbekcha va o‘zbekcha–inglizcha o‘quv lug‘at tanlandi. Umumiy hisobda 650 ta leksik birlik tahlil qilindi:

- 200 ta sinonimlar,
- 150 ta antonimlar,
- 120 ta hiponim–hiperonim juftliklari,
- 180 ta boshqa leksik-semantik bog‘lanishlar.

Metodlar:

1. **Deskriptiv-leksikografik metod** – lug‘at maqolalarining mikrostrukturasi, definitsiyalar va izohlarni tahlil qilish.
2. **Qiyosiy-semantik metod** – ingliz va o‘zbek tillaridagi semantik moslik va tafovutlarni aniqlash.

20-Yanvar, 2026-yil

3. **Kvantitativ metod** – semantik aloqalarning lug‘atda berilish darajasi foizlarda ifodalandi.

4. **Learner-oriented lexicography yondashuvi** – lug‘at foydalanuvchisining ehtiyojlariga mos semantik farqlash darajasini baholash (Bergenholtz & Tarp, 1995; Crystal, 2008).

Sinonimiya

Sinonimlar — ma’nosi jihatidan bir-biriga yaqin, lekin kontekst, stil va pragmatik funksiyasi bilan farqlanuvchi leksik birliklardir. Sinonimiya ikki tilli lug‘atlarda foydalanuvchining leksik va semantik tafakkurini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi (Hartmann & James, 2002).

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, tahlil qilingan 200 ta sinonim birlikdan:

- 68% lug‘atlarda stilistik tafovutlar ko‘rsatilmagan,
- 72% birliklarda kontekstual misollar keltirilmagan,
- 60% birliklarda sinonimlarning lingvistik kategoriyasi (masalan, rasmiy vs. norasmiy) belgilanmagan.

Masalan, ingliz tilidagi *big* so‘zi o‘zbek tilida *katta*, *yirik*, *ulug‘* tarzida berilgan. Ko‘plab lug‘atlarda bu sinonimlar faqat tarjima ekvivalentlari sifatida ko‘rsatilgan, ammo ularning kontekstual farqlari yoki stilistik belgilari yetarlicha ochilmagan. Bu esa o‘quvchida noto‘g‘ri ishlatish xavfini oshiradi (Rey, 1995).

Learner-oriented lexicography yondashuviga ko‘ra, sinonimlarni berishda quyidagilar muhim:

1. Stil va pragmatik farqlarni ko‘rsatish (formal, norasmiy, badiiy, ilmiy);
2. Kontekstual misollar bilan mustahkamlash;
3. Definitson izoh orqali asosiy ma’noni aniqlash.

Statistik tahlil shuni ko‘rsatdiki, tahlil qilingan lug‘atlarda sinonim birliklarning faqat 32% kontekstual izoh bilan berilgan, bu esa o‘quvchilarning tilni amalda to‘g‘ri qo‘llash imkoniyatini kamaytiradi.

Antonimiya

Antonimlar — shakl jihatdan turlicha, lekin ma’nosi jihatidan qarama-qarshi bo‘lgan birliklardir. Inglizcha–o‘zbekcha lug‘atlarda antonimlar ko‘pincha juftlik shaklida beriladi: masalan, *hot* – *cold*, *happy* – *sad*. Ammo bu juftliklarning kontekstual ishlatilishi yetarli darajada ochilmagan (Crystal, 2008).

Tahlil natijalari:

- 150 antonim birlikning 55% kontekstual misolsiz;
- 40% birliklarda antonimlarning lingvistik belgilari (gradatsiya, stil, konnotatsiya) keltirilmagan;
- 35% birliklarda qo‘shimcha definitson izohlar mavjud emas.

Misol: *light* – *dark* antonimlari lug‘atlarda faqat tarjima ekvivalent sifatida berilgan, lekin badiiy, ilmiy yoki texnik kontekstlarda farqlanishi ko‘rsatilmagan. Shu sababli, o‘quvchi turli kontekstlarda ma’noni chalkashtirishi mumkin.

Shuningdek, antonimlar strukturasida **gradatsion antonimlar** ham mavjud, masalan, *hot – warm – cool – cold*, ularni lug‘atlarda qat’iy tizimli tarzda ko‘rsatish foydalanuvchi uchun semantik aniqlikni oshiradi. Biroq, tahlil qilingan lug‘atlarning 80% bunday tizimli ko‘rsatishni amalga oshirmagan.

Tavsiyalar:

1. Lug‘at maqolalarida antonim juftliklarni kontekstual misollar bilan boyitish;
2. Gradatsion antonimlar tizimini kiritish;
3. Stil va pragmatik belgilashni qo‘shish;
4. Definitson izoh orqali asosiy semantik farqni ko‘rsatish (Svensén, 2009).

Leksik-semantik muammolar

- Lug‘atlarning 68% sinonim birliklarida semantik tafovut yetarli darajada ochilmagan.
- 54% antonim birliklar kontekstual izohsiz.
- 72% hiponim–hiperonim juftliklar tizimli emas.
- Omograflar va omofonlar 60% hollarda fonetik belgilarisiz berilgan (Wiegand, 1998).
- Paronimlar 65% hollarda o‘zaro farqlanishi yetarli ko‘rsatilmagan (Рахматуллаев, 2006).

Bu natijalar ikki tilli lug‘atlarda leksik-semantik munosabatlarning yetarli darajada berilmaganini ko‘rsatadi.

Olingan natijalar learner-oriented lexicography yondashuvini tasdiqlaydi. Bergenholtz va Tarp (1995) ta’kidlashicha, ikki tilli lug‘atlar nafaqat tarjima vositasi, balki foydalanuvchining semantik tafakkurini rivojlantiruvchi vosita bo‘lishi kerak. Lug‘at maqolalarini kontekstual misollar bilan boyitish, sinonim/antonim/hiponim–hiperonim munosabatlarni izoh bilan ta’minlash foydalanuvchining xatolarini sezilarli kamaytiradi.

O‘zbek olimlari (Қўнғуров, 2001; Мадвалиев, 2017) ham shuni ta’kidlaydiki, leksik-semantik munosabatlarning yetarli talqini til o‘rganish jarayonida semantik aniqlikni oshiradi.

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, inglizcha–o‘zbekcha va o‘zbekcha–inglizcha ikki tilli lug‘atlarda leksik-semantik munosabatlar yetarli darajada ochib berilmagan. Lug‘atlarni semantik jihatdan boyitish, kontekstual misollar va definitsiyalarni kiritish learner-oriented lexicography yondashuvini amalga oshirishga xizmat qiladi. Bu tavsiyalar ikki tilli lug‘atlarning ilmiy va didaktik qiymatini oshirishga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bergenholtz, H., & Tarp, S. (1995). *Manual of Specialised Lexicography*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
2. Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (6th ed.). Oxford: Blackwell Publishing.
3. Hartmann, R. R. K., & James, G. (2002). *Dictionary of Lexicography*. London: Routledge.

20-Yanvar, 2026-yil

4. Landau, S. I. (2001). *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
5. Rey, A. (1995). *Essays on Terminology*. Amsterdam: John Benjamins.
6. Svensén, B. (2009). *A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Temmerman, R. (2000). *Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach*. Amsterdam: John Benjamins.
8. Wiegand, H. E. (1998). *Lexikographische Theorie*. Berlin: Walter de Gruyter.
9. Zgusta, L. (1971). *Manual of Lexicography*. The Hague: Mouton.
10. Қўнғуров, Р. Қ. (2001). *Ўзбек тили лексикологияси*. Тошкент: Фан.
11. Мадвалиев, А. (2017). *Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология*. Тошкент: Наврўз.
12. Раҳматуллаев, Ш. (2006). *Ўзбек тилининг изоҳли лугати ва лексик нормалар*. Тошкент: Фан.
13. Шелов, С. (2003). *Терминологическая теория и практика*. Москва: Наука.
14. Grinev, S. (1993). *Terminology in Dictionaries: Theory and Practice*. Moscow: Progress.
15. Gerd, W. (2005). *Scientific Concepts in Lexicography*. Berlin: Walter de Gruyter.